

Huszonhárom magyar szófejtés

A Magyar Értelmező Kéziszótár munkálatai során rám hárult — egyebek között (vö. i.m. VIII. lap) — az a feladat, hogy az eredetmagyarázatra szoruló címszókhoz fűzött, szükségszerűen igen tömör, szinte csak jelzésszerű etimológiai tájékoztatásokat felülvizsgáljam, és, ahol kell, helyesbítsem. Feladatomat két ütemben teljesítettem: először kéziratban néztem át a szótár anyagát, másodjára pedig hasáblevonatban. E munkaszakaszok folyamán meggyőződtem arról, hogy számos olyan, többé-kevésbé közkeletű szavunk van, amelyek vagy egyáltalán nem, vagy csupán fogyatékosan részesültek etimológiai vizsgálatban. Kétségek merültek fel bennem több régi etimológia iránt is, és helyettük új etimológiai megoldást javasoltam. Mindezekről számot kívánok adni nyelvésztársaimnak. Jelen közleményem szófejtéseinek nagyobbik fele ezért íródott.

Hatvanhét szómagyarázatomnak (NytudÉrt. 71. sz.) 1970-ben való közzététele óta tovább gyűjtöttem az anyagot olyan magyar szók eredetmagyarázatához is, amelyek a Magyar Értelmező Kéziszótárban címszóként nem szerepelnek. Ezek a szófejtések teszik ki jelen közleményem kisebbik felét.

csótár 'csoroszlya'

A délnyugati magyar nyelvjárásokban élő, 1566 óta adathozható *csótár* 'csoroszlya' a TESz. (I: 559) szerint bizonytalan, esetleg német eredetű. Vö. német *Kolter* 'ua.' < ófrancia *coltre* 'ua.' (l. mai francia *coutre* 'ua.') < latin *culter* 'ua.' (tkp. 'kés'). Az egyeztetés hangtani nehézsége, a szóeleji német *k*: magyar *cs* megfelelés talán a *kraklya* ~ *csuklya*, *kába* ~ *csába*, *kuporodik* ~ *csuporodik*-féle szópárookra való hivatkozással hidálható át.

Van itt azonban más, még súlyosabb nehézség is. Éspedig az, hogy az eke részeinek és tartozékainak magyar terminológiájában nincs egyetlen német jövevényszó sem. Az *eke* maga a török nyelvekből származik, a *csoroszlya*, *gerendely*, *kakatszeg*, *körpöly*, *lemez*, *ösztoke*, *pating* és *tézsza* pedig a szláv nyelvekből került hozzánk. Mindez világosan mutatja, hogy az ekés földművelés egyszerűbb és fejlettebb formáját a magyarság török és szláv népek révén ismert meg. Művelődéstörténeti szempontból tehát teljességgel valószínűtlen, hogy az ekealkatrészt jelölő *csótár*-t a németektől vettük volna át. Sokkal inkább kell a szlávokra gondolnunk.

A *csótár* földrajzi elterjedéséből, őrségi voltából következik, hogy eredete után kutatva elsősorban a szerb-horvátban és a szlovénben kell körülnéz-

nünk. Íme az eredmény: szerb-horvát régi (a XV. századtól) *črtalo* 'csoroszlya' (HASZ. 1: 849—50), mai *črtalo* 'ua.' (SzbhvMSz. 1: 155), nyelvjárási (Crna Gora) *črtalo* 'ua.' (SKOK, EtRj. 1: 278), (Isztria) *črtalo* 'ua.' (uo.); szlovén *črtalo* 'ua.' (SSKJ. 1: 318; l. még PLETERŠNIK 1: 114; FLISZÁR 16; Tom. 1966. 69). A többi szláv nyelv idetartozó szavai a következők: bolgár régi, nyelvjárási *чрталo, чърталo* 'ua.' (MLADENOV, EtR. 683); macedón nyelvjárási *чрталo* 'ua.' (RMJ. 3: 527); cseh *čertadlo* 'ua.' (MACHEK, EtSIČ.² 107), régi *črtadlo* 'ua.' (GEBAUER, SIStč.² 1: 188); alsószorb *cerstadlo* ~ *cerstalo* 'ua.' (MUKA 1: 121). Az ósszlávban **črtadlo* rekonstruálható, amely egy ósszláv **črtati* 'vág, metsz' (<: **čbrtq: čersti* 'ua.') ige *-dlo* eszköznévképzős származéka. A **črtadlo* tkp. jelentése tehát 'vágó eszköz, metsző szerszám'. Etimológiailag összefügg a magyar *csoroszlya* szláv eredetijével. L.: BERNEKER, SIETWb. 1: 172; VASMER, RussEtWb. 3: 329; MACHEK, EtSIČ.² 107; SKOK, EtRj. 1: 278.

A szerb-horvát—szlovén *črtalo*-ból a magyar *csótár* jól megmagyarázható. Hangtestének kialakulásában főleg az 1552 óta dokumentált, 'díszes lótakaró' jelentésű *csótár* analógiás hatása játszhatott közre.

dödölle

A 'galuska- vagy gombócszerű főtt tésztaétel' (l. ÉrtSz.) jelentésű, 1725—1764/1892 óta adatolt *dödöllé*-t a TESz. (1: 667) ismeretlen eredetűnek tartja, de hozzáteszi, hogy esetleg játszi alkotású hangutánzó-hangfestő szóval van dolgunk.

A 'gombóc' jelentésű felsőnémet *Knödel*-ből származó magyar *gödöllény*-nek *gödöllény* (TESz. 1: 1083) alakváltozata, valamint a végső soron ugyan-csak a német *Knödel*-re visszamenő szlovák nyelvjárási (Turóc) *godol'e* [többes szám] 'ua.' (Slovenská reč 10: 290) számomra kétségtelenné teszi, hogy a *dödölle* is ebbe a szócsoportha tartozik. Arról is meg vagyok most már győződve, hogy a szlovák nyelvjárási *godola* 'körtefajta' (KÁLAL 148) — korábbi véleményemtől (Nyr. 93: 173) eltérően — nem a magyar *godolya* 'körtefa' átvétele, hanem a fent említett *godol'e*-vel azonos. Alaki és jelentéstani szempontból egyaránt vö. alsószorb *knedela* ~ *knedla* 'burgonya; könnyen szotyóssá váló nyári körtefajta, Knödelbirne' (Muka 1: 639) < német *Knöde* 'gombóc; aszalt körte; krumpli', *Knödelbirne* 'nyári körtefajta'. A magyar *godona*, *godója* 'egres' (MTsz.; CSAPODY—PRISZTER, MNövSz. 68; Nyatl. 107. sz. térkép) pedig, amely egyes északi nyelvjárásainkban él, etimológiailag aligha a középkori magyar *godolya*-val, hanem inkább a szlovák *godola*-val egyezik. (Másképp: TESz. 1: 1068; Kiss: Nyr. 93: 173.)

A *dödölle* keletkezésének részleteit úgy képzelem, hogy egy *gödöllény*-féle szóváltozat ragozott *gödöllényt* > **gödöllét* alakjából **gödölle* ragtalan alak vonódott el, s ebből az *l* geminálódásával és az *ö*-nek ezzel egyidejű meg-rövidülésével, valamint *g: d > d: d* hasonulással *dödölle* jött létre.

Mint hogy a német *Knödel* a középfelnémet *knote*, *knoden* 'csomó, bog; lámpabél, kanóc' kicsinyítő képzős származéka, s a magyar *kanóc* e német szó valamelyik alakváltozatából való, a fentiek szerint magyarázott *dödölle* nemcsak a *gödöllény*-nyel, a *knödli*-vel (BAKOS, IdSzKéz.¹ 369) és a *godoná*-val, hanem a *kanóc*-cal is rokonságban van.

farkastorok

A lágy és kemény szájpada vele született hasadtságában megnyilvánuló fejlődési rendellenességet jelölő, 1840 óta adathozható *farkastorok*-ról a TESz. (1: 847) a következőket állapítja meg: „Talán a tátott szájú farkas nagy, mély torkához való hasonlóságon alapul...; esetleg azonban a farkastorkú ember sajátos hangszíne is indíték lehetett. Hasonló típusú elnevezések más nyelvekben is találhatóak; vö.: ang. *wolf's jaw*; ném. *Wolfsrachen*; fr. *gueule-de-loup*: 'farkastorok'." Érdemes lett volna az orvosi latin *faux lupina*-ra is hivatkozni.

Szakszerű leírás bizonyítja, hogy a *Wolfsrachen*, *faux lupina*, *farkastorok*-féle kifejezések szemléleti hátterét azok a fogak — németül *Wolfszähne* 'farkasfogak' — alkotják, amelyek a szájpadahasadékos ember előreugró Goethe-csontján elhelyezkedve a ragadozó állatok elülső fogazatára emlékeztetnek. L.: „*wolf(s)rachen*... anomalie beim menschen, wobei in der gesichtsmittellinie eine lippen-, kiefer- und gaumenspalte bestehen bleibt, in der der 2—4 sogenannte wolfszähne tragende zwischenkiefer wie das vordergebiss eines fangzähnligen raubtieres hervorsteht" (GRIMM, DtWb. 14/2: 1275).

A magyar *farkastorok* aligha független a német *Wolfsrachen*-től és az orvosi latin *faux lupina*-tól, hanem bizonyára azok mintájára, tükörszóként keletkezett.

hentes

A TESz. (2: 92) a *hentes* főnevet személynévi használatban 1548 óta, köznévként pedig 1565 óta mutatja ki. A feltételesen, kérdőjellel idevont, szegedi személyre vonatkozó „Stephanus Petri *Hendes*” (1517: MNyTK. 105. sz. 4) véleményem szerint nem a *hentes*-hez, hanem a Szegedről 1522-ből dokumentálható *Hende* (SzegSz.; MNyTK. 105. sz. 27) családnévhez tartozik. A *hentes* jelentéseiként a TESz. a következőket tartja számon: 1. 'disznóöléssel, a disznó feldolgozásával és a készítmények árusításával foglalkozó iparos'; 2. 'céhen kívül dolgozó (falusi) mészáros, böllér'; 3. 'szakmájában kontár személy'; 4. 'húsárus'; 5. 'nagy kés'. A szó etimológiájáról a TESz. ezt a véleményt nyilvánítja: „A *hentes* talán magyar fejlemény: a R. *hentellér* 'hentes' főnévből alakulhatott csonkítással és foglalkozásnév-képző szerepű -s hozzátételével; vö. *csapos*, *csapláros*, *korcsmáros*, *mészáros* stb. E magyarázat nehézsége, hogy hasonló csonkításos képzésre nincs más, megfelelő korú közszó példája.”

Más nehézséget is látok. A *hentellér* (< középfelnémet *handeler*, *handler*, *hendeler* 'cselekvő, tevékenykedő személy; ügynök, közvetítő; kereskedő') mindössze 1569-ből igazolható, huszonegy évvel későbből tehát, mint a *hentes*. Noha a szótörténeti adatok általában nem végérvényes értékűek, s ezért hiba volna őket fetisizálni, a jelenlegi papírforma mégis az, hogy a *hentes*-nek a *hentellér*-ből való származtatása *filius ante patrem* jellegű.

A *hentes* származtatását elválasztom a *hentellér*-étől, s forrását az ócsehben keresem. Vö. ócseh *hüntěř*, *hüntieř*, *hüntjř* 'a városba húst hordó falusi mészáros; kontár, fuser' (GEBAUER, SlStč.² 1: 518). Az 1403 óta kimutatható ócseh *hüntěř*-nek az ócseh *hünt* '(bánya)csille; böllérkedés, más személy tulajdonában levő hús árusítása' (Gebauer: i. h.) az alapszava. Ez utóbbi a németből való; vö. német *Hunt* ~ *Hund* '(bánya)csille' (tkp. 'kutya'). A *hünt* és

huntér [ejtsd: *huntērzs*] közötti kapcsolatot az magyarázza, hogy a falusi hentesek kézikocsikon szállították árujukat a városba. (L. MACHEK, EtSIC.² 191.) Vö.: ócseh *kárník* 'kordés, taligás' <: ócseh *kára* 'kordé, taliga' (MACHEK, EtSIC.² 241); cseh *kárkář* 'kordés, taligás' <: cseh *kárka* 'kordé, taliga' (SISJC. 1: 843). — Az ócseh *Huntieř* személynév (GEBAUER, SlStč.² 1: 518; SVOBODA, SOJ. 33, 172) nem az ócseh *huntieř* köznévvvel azonos, hanem a német *Gunther* személynév (BRECHENMACHER I, 612) átvétele.

A magyarba került cseh *huntér*-ből hangrendi kiegyenlítődéssel és az -s képzős foglalkozásnevekhez való igazodással *hentes* fejlődött. S ez a *hentes* — a fenti magyarázat értelmében — nem társtalan a magyar szókincsben, hiszen megvan nálunk az alapszava is, a közvetlenül a németből származó *hont* 'bányacsille' (MTsz.; SZEŐKE, BánySz. 169). A német *Hunt* ~ *Hund* azonban nemcsak jövevényszóként honosodott meg a magyar bányásznyelvben, hanem tükörjelentést is indukált: az ő mintájára vette fel *kutya* főnevünk a 'bányacsille' (SZEŐKE, BánySz. 170; magyarázataához l. TESz. 2: 687) jelentést.

Az ócseh *huntér*-nek a magyarban való meghonosodását a középkorban szakadatlanul tartó magyar—cseh népi érintkezés, így különösen huszita csapatoknak magyarországi jelenléte és cseh telepéseknek Magyarországra költözése tehetta lehetővé. (Erre l.: KOVÁCS ENDRE, Magyar—cseh történelmi kapcsolatok. Bp., 1952.) Azt pedig, hogy a húsiparban a csehek kiváló szakemberek, eléggé bizonyítja a *prágai sonka* ~ cseh *pražská šunka*.

A *hentes* etimológiájának megnyugtató tisztázása elősegíti a *hentellér* eredetmagyarázatában még meglevő bizonytalanság eloszlatását is. Ez a bizonytalanság abból adódik, hogy a középfelnémet *handeler*, *handler*, *hendeler* és a magyar *hentellér* jelentése nem egyezik teljesen. Nos, ez a nehézség megszüntethető, ha feltesszük, hogy a *hentellér* a hozzá némileg hasonló hangzású *hentes* szemantikai hatása alá került.

kiszuperál

A 'katonai szolgálat alól alkalmatlansága miatt felment, illetőleg ilyen szolgálatból elbocsát' jelentésű *kiszuperál* (TOLNAI, Magy. szót.¹ 275 *Superál* a.; SzegSz.; ÉrtSz.) látszólag a *szuperál* 'működik' (MTsz.; TOLNAI, Magy. szót.¹; ÉrtSz.) igéből keletkezett *ki-* igekötővel. A *szuperál* forrása a latin *superare* 'kiemelkedik, felülmúl, túltesz stb.'

A *szuperál* :> *kiszuperál* származtatást szemantikai nehézségei miatt nem tartom elfogadhatónak. A *kiszuperál*-t a katonai szolgálatra való alkalmatlanságot vagy alkalmatlanságot megállapító hivatalos eljárással, a felülvizsgálattal kapcsolom össze. (Vö.: 1925/1930: „Egyelőre frontszolgálatra alkalmatlannak minősítettek a fölülvizsgálaton”: Komáromi János: Cs. és kir. szép napok. Bp. 36.) A 'felülvizsgál' jelölésére a múlt századi magyar katonai nyelv a *szuperarbitríroz* (1865: BABOS 295) ~ *szuperarbitrál* (1875: Fekete Sándor: Petőfi Sándor életrajza I. Bp., 1973. 164) igét használta. Ez a *szuperarbitríroz* ~ *szuperarbitrál* az osztrák katonai nyelvből való; vö. ausztriai német *superarbitrieren* 'felülvizsgál' (NMKatSz. 1: 385), 'katonai' felülvizsgálaton alkalmatlannak minősít, *kiszuperál*' (JAKOB EBNER, Wie sagt man in Österreich? Wörterbuch der österreichischen Besonderheiten. Mannheim—Wien—Zürich, 1969. 220). A szerb-horvát *superarbitrirati* 'katonailag' felülvizsgál, *kiszuperál*', szlovén *superarbitrirati* 'ua.', cseh *superarbitrovati* 'ua.', szlovák

superarbitrovat 'ua.', ukrán *cynepapbimpyčamu* 'ua.' ugyancsak az ausztriai németből származik. Mint láthattuk, az ausztriai német *superarbitrieren*-nek 'kiszuperál' jelentése is van. Lehetett ilyen jelentése a magyar *szuperarbitrál*-nak is. De minthogy ez az ige túlságosan hosszú és nehezen ejthető, a laktanyai nyelvben megrövidült, hozzádomulva a jól ismert *szuperál* igéhez, s a *ki-mustrál*, *kiselejtez*-féle igék mintájára kiegészülve a *ki*-igekötővel.

licitër

A 'mézesbábos, mézeskalácsos' jelentésű *licitër*-t a MTsz. a Dráva meléki nyelvjárásainkból mutatja ki. Amint földrajzi elterjedése alapján várható is, a *licitër* a szerb-horvátból került nyelvjárásainkba. Vö. szerb-horvát *licidar*, *licider*, *licitar*, *liciter* 'mézeskalácsos, mézesbábos' (SzbhvMSz. 1: 784), *licider* 'ua.' (SzbhvMSz. 1: 771). Megvan e szó a szlovén nyelvnek Murán inneni, vend nyelvjárásában is *leciter* (FLISZÁR 50) alakban.

A szerb-horvát *liciter* stb. és szlovén *leciter* a bajor-osztrák *Lebzelter* 'mézeskalácsos' (EBNER: i. m. 145) átvétele. Ez utóbbi a bajor-osztrák *Lebzelt* 'mézeskalács' (STRIEDTER-TEMPS, DLwSlv. 167) -er foglalkozásnév-képzős származéka. Az összetett *Lebzelt* voltaképpen talán 'kenyérlepény' értelmű, s előtagja a 'cipó alakú, egy egész (kenyér)' jelentésű *Laib*-bal lehet rokonságban, utótagja pedig a *Zelte* 'lepény'. (L. KLUGE, EtWb.¹⁷ 428 *Lebkuchen* a. és 881 *Zelte(n)* a.; DudenEtyim. 392 *Lebkuchen* a.)

A németből szerb-horvát közvetítéssel hozzánk került *licitër* annak a magyar szócsoporthoz lett a tagja, amelyet a koronként és vidékenként tarkán változatos 'Lebzelter'-megjelölések alkotnak: *bábos* (EtSz. 1: 206), *báb-sütő* (SzegSz.), *mézesbábos* (EtSz. 1: 206), *mézesbáböntő* (ÉrtSz. *mézesbáb* a.), *mézesbábsütő* (ÉrtSz. *mézesbáb* a.), *mézeskalácsos* (SzegSz.; ÉrtSz.), *mézeskalács-sütő* (Oklsz.), *pogácsás* (MTsz.), *siflis* (MTsz.) stb.

podbál

A 'martilapu, Tussilago farfara' jelentésű *podbál*-t a Szatmár megyei Kapnikbányán és vidékén jegyezték fel. (L. MTsz.; CSAPODY—PRISZTER, MNövSz. 155). Csík megyében a szó a *podbállapi* ~ *podvállapi* (ÚMTsz.) összetételben használatos. A nyíregyházi tanyákon *podbel* (ÚMTsz.) alakban él.

A *podbál* ~ *podváll*(lapi) az erdélyi román nyelvjárásokból került be a szatmári és csíki magyar nyelvjárásokba. Vö. román *podbál*, *podbeál* 'martilapu, Tussilago farfara' (DLRM. 635). A román szó déli szláv eredetű (MIHAILĂ, Împrum. 73; l. még CIORANESCU, DiccEtRum. 642); vö. bolgár *nódbel* 'ua.' (BKE. 2: 547); macedón *nođbel* 'ua.' (RMJ. 2: 216); szerb-horvát *pođbel*, *pođbelj*, *pođbeo* 'ua.' (SzbhvMSz. 2: 491; l. még SIMONOVIC 483); szlovén *podbêl* 'ua.' (PLETERŠNIK 2: 77). Megfelelő szó az északi szláv nyelvekben is van; vö. cseh *podběl* 'ua.' (MACHEK, ČSlJmR. 250); szlovák *podbel* 'ua.' (SISJ. 3: 123); lengyel *podbiał* 'ua.' (BUDZISZEWSKA, SłowPrzyrZyw. 225); ukrán *pidběl* 'ua.' (URSL. 3: 359); fehérorosz *падбёл* 'ua.' (RBSL. 249 *матэ-и-мáчэа* a.); orosz *нодбёл* 'martilapu, acsalapu, Petasites, tőzegrozsmaring, Andromeda; stb.' (PAWL.³ 2: 1088; l. még SÍRLJ. 10: 235).

A nyíregyházi tanyákról kimutatott *podbel* nem a románból, hanem a Nyíregyháza környéki szlovákból, az ún. tír pákból származik.

A szláv növénynevet MACHEK (EtSlČ.² 466, de vö. ČSIJmR. 250 is) egy 'fehér alsó rész' jelentésű ósszláv **podz bělž* szó szerkezetből magyarázza azon az alapon, hogy a martilapu levelének fonákja fehér színű nemezhez hasonlít.

pogonyics

E 'kisbéres' jelentésű tájszavunkat a MTsz. Alsó-Fehér megyéből *pogonyics* alakban, Heves megyéből pedig *pohonics*, *puhancs* alakban tartja nyilván. Az ÚMTsz. a Nagy-Küküllő megyei Halmágyról *pogonics* alakban mutatja ki.

A *pogon(y)ics*: *pohonics* esetében többszörös átvételű jövevényszóval van dolgunk. A *g*-vel hangzó erdélyi változat a románból való. Vö. román *pogonici* 'kisbéres' (DLRM. 636). A román szó déli szláv jövevény (l.: MIHAILĂ, Împrum. 137; CIORANESCU, DicțEtRum. 644); vö. bolgár nyelvjárási *pozonič* 'kisbéres' (MLADENOV, EtR. 438); szerb-horvát *poğonič* 'hajtó <vadászaton>' (SzbhvMSz. 2: 521; l. még MAŽURANIĆ, Prinosi 973); szlovén *pogonič* 'marha-hajcsár, különösen a csordás bojtárja' (PLETERŠNIK 2: 108), vend *pogonics* 'hajcsár, ostoros gyerek' (FLISZÁR 96).

A Heves megyei *pohonics* a szlovákból került át hozzánk; vö. szlovák *pohonič* 'hajtó, hajcsár' (SlSJ. 3: 169). Szlovák eredetű a *puhancs* is, de más szónak az átvétele; vö. szlovák *poháňač* 'hajcsár' (SlSJ. 3: 163). Szóképzésileg a szlovák *pohonič*-csal egyezik a cseh nyelvjárási *pohonič*, *pohoněč*, *pohoně* 'hajtó, hajcsár' (SlSJČ. 2: 689) és az ukrán *nozónny* 'hajtó, hajcsár, terelő; kocsis, fuvaros' (URSl. 3: 520), a szlovák *poháňač*-csal pedig a cseh *poháňěč* 'hajtó, hajcsár' (SlSJČ. 2: 684).

Valamennyi említett szláv szó a magyar *pagony*-nak (KNIEZSA, SzlJsz. 372) 'hajtás, úzás, terelés' alapjelentésű szláv eredetijével tartozik össze.

potremiszka

A MTsz. 1840-ben Vácon feljegyzett adattal igazolja a 'hitvány, alávaló' jelentésű *potremiszka*-t.

A *potremiszka* szlovák jövevényszó. Vö. szlovák régi *potrimiska* 'hízélgő alak, tányérnyaló, élősdí, nagyevő' (KÁLAL 512; SlSJ. 3: 359 *potrimiskár* a.). L. még szlovák nyelvjárási *utrimiska* 'ua.' (KÁLAL 153). Szerkezetét tekintve a szlovák *potrimiska* és *utrimiska* olyan összetétel, amelynek előtagja felszólító módban álló ige 'töröld meg'-féle jelentéssel, utótagja pedig a *miska* 'tál'. (Erre az összetételi típusra l. JÁN HORECKÝ, Slovo tvorná sústava slovenčiny. Podstatné meno. Prídavné meno. Sloveso. Bratislava, 1959. 100 és FRANTIŠEK TRÁVNÍČEK, Mluvnice spisovné češtiny. 1: Praha, 1951. 445.) A szlovák *potrimiska* ahhoz hasonló szemléletet tükröz, mint a magyar *tányérnyaló* 'más asztalnál élőködő, hízélgő ember' (NySz. 2: 1009 *Nyaló* a.; ÉrtSz.) és a régi *tálnyaló* 'ua.' (NySz. 2: 1009 *Nyaló* a.).

A szlovák *potrimiska* főnév, a magyar *potremiszka* viszont melléknév. A melléknévvé válásra szláv jövevényszavaink között több példa is van. Vö. *bolond*, *csorba*, *gonosz*, *görbe*, *izgága* stb.

prád

E szót a debreceni hentések mesterségnyelvéből ismerem 'virslí, párizsi, szafaládé, krinolin stb. készítéséhez használatos húspép' jelentésben. Megvan

azonban Debrecenen kívül másutt is, talán országszerte. Vö.: „[A pesti virsli] java részéből őrölt és a szükséges vízzel átdolgozott húspépjét, mit hentes műnyelven ma is »prád«-nak hívnak, huszonöt százalék szalonnával gyúrták össze, sóval, borssal mértékletesen fűszerezték, egy óra hosszat füstölték, majd nem forró vízben rövid ideig főzték, végül hideg vízben kihűtötték. Így került a vendéglőkbe és háztartásokba végleges megfőzetés és feltálasztás céljából.” (MAGYAR ELEK, Az inyesmester szakácskönyve. Bővített és átdolgozott kiadás. Bp., 1970. 176.)

A *prád* bajor-osztrák eredetű. Vö. hazai német *Brat*, *Brät* 'húspép' (FRECSKAY 280, 623); l. még svájci német *Brät* 'rohe Wurstmasse' (WAHRIG, Wb. 743), német nyelvjárási *Brät* 'sovány disznóhús; vagdalt hús, húsgombóc' (Sprach-Brockhaus⁷ 103; HALÁSZ, NMSz.² 396).

A német *Brat* ~ *Brät* a 'vadhús mint élelmezési cikk' jelentésű *Wildbret* utótagjával, továbbá a 'pecsenye' jelentésű *Braten*-nel azonos. A *Braten* mai 'pecsenye' jelentését a teljesen más etimológiájú *braten* 'süt' hatására kapta. (L. Kluge, EtWb.¹⁷ 96.)

A cseh *prát* 'húspép' (PSIJC. 4/1: 1012; PSIJC. 2: 781) MACHEK (EtSlČ.² 483) szerint a 'véres és májas hurka tölteléké' jelentésű cseh *prejt* ~ *prýt* (< német *Brei* 'kása, pép') főnévből keletkezett. Valószínűbbnek tartom, hogy a cseh *prát* — a magyar *prád*-hoz hasonlóan — a bajor-osztrák *Brat*-ból származik.

rószpinka

A Nyitra vidéki *rószpinká* (Nyr. 48: 287) a szekér egyik részét jelöli: azt a lécet, amely a két szekéroltal vastag felső rúdját elöl összeköti.

KNIEZSA (SzlJsz. 469) rámutatott arra, hogy a magyar *rószpinka* a szlovák *rozpinka* (tkp. 'szétfeszítő eszköz') átvétele, de megjegyezte, hogy a magyar *rószpinká*-éval egyező jelentésben a szlovák *rozpinka*-t forrásaiban nem találja. Nos, eldugva a szekér részeinek nevei közé, a megfelelő jelentésű szlovák *rozpinka* (KÁLAL 779 *vóz* a.) végre előkerült. Ezzel a *rószpinká*-nak a szlovákból való származtatása utjából elhárult az eddig meglevő akadály.

rüh

A 'scabies' jelentésű *rüh* betegségnévnék a *rühes* melléknévből alakult *rühesség* a szinonimája. A *rühes* és a *rühesség* ugyanabban a nyelvemlékben bukkan fel: 1519: *ryhes*, *ryheffeeggel* gr. (JordK. 108, 258). A *rüh* valamivel később jelentkezik: 1531: *rühe* gr. (TelK. 112).

A *rüh*-nek kétféle, finnugor (MUSz. 675) és román (ALEXICS: Nyr. 34: 198) származtatása van. BÁRCZI (SzófSz.) csak az utóbbit tartja figyelembe vehetőnek, de hozzáteszi, hogy a hangtani megfelelés — vö. román *riie* 'rüh' — teljesen szokatlan.

A megoldást én is a románban keresem, azonban nem a román *riie* (Cioranescu, DiccEtRum. 699) főnévből indulok ki, hanem melléknévi *riios* 'rühes' származékából. A román *riios*-ból a magyarban hangrendi kiegyenlítődéssel és a hiátustöltőként viselkedő *j*-nek *h*-val való felcserélődésével **riiesz* ~ *rühesz* fejlődhetett, majd ebből — a *-s* végű melléknévek hatására — *riies* ~ *rühes* alakulhatott. Vö. régi *csendes* > *csendes* (TESz. 1: 498).

A *rih* ~ *rüh* elvonással keletkezhetett a *rihes* ~ *rühes*-ből. Vö. *kehes* :> *keh* (l. TESz. II, 425).

A román *riios* pásztorkodási kifejezésként honosodhatott meg a magyarban. A *rühes*-t tehát román jövevényszavainknak abba a csoportjába sorolom, amelyet a *bács*, *berbécs*, *cáp*, *eszlena*, *esztrenga*, *pakulár* stb. alkot.

sáska

A 'locusta, Heuschrecke' jelentésű *sáska* személynévi használatban 1365 óta (OKISz.), köznévként pedig az 1395 körüli évek óta (BesztSzj. 1123.) adatolható. BÁRCZI (SzófSz.) ismeretlen eredetűnek tartja, de „vö. mégis” megjegyzéssel utal MUNKÁCSIRA (NyK. 18: 114), aki szerint a *sáska* talán a török nyelvekből ered. A MUNKÁCSITÓL számításba vett 'házi tücsök', 'sáska' jelentésű török nyelvi szókat RÄSÄNEN (EtWb. 415) hangutánzóknak magyarázza.

Úgy vélem, hogy a *sáska* korábbi **sárka*-ból keletkezett *s:r* > *s:s* hasonulással, a **sárka* pedig nem más, mint a *sár* 'sárga' (vö. *sárarany* 'sárga arany') -*ka* képzős származéka. Képzésmódjához vö. régi szó 'fehéres, szőke' :> *szőke*, régi *szür* 'szürke' :> *szürke*. A **sárka* > *sáska* változásban a *sárgá*-val való homonimikus ütközés kiküszöbölésének szándéka játszhatott közre.

Annak igazolására, hogy a sárga szín bizonyos sáskafajoknak jellemző sajátossága, egy szakmunkából idézek: „Magyarországon két olyan sáskafaj fordul elő, amely tömegesen vándorolva sáskajárást és komoly mezőgazdasági károkat okozott. Az egyik a m a r o k k ó i s á s k a (Dociostaurus maroccanus), közepes nagyságú állat, a hím teste 20–28 mm, a nőstényé 28–38 mm. Fedőszárnyainak alapszíne zöldes vagy s á r g á s,¹ ezt apró barna foltok tarkítják. Hazája Észak-Európa, Észak-Afrika és Ázsia nagy része. Nálunk jelenleg ritka, a Debrecen és Karcag környéki szikes legelőkön található egyes példányokban. A múlt és az azt megelőző évszázadokban keletről vagy délről egyes esztendőkbén nagy tömegben tört be és súlyos károkat okozott.” (A. E. BREHM, Az állatok világa. Négy kötetben. Második kiadás. I. Bp., 1960. 222.) Figyelmet kell fordítanunk arra is, hogy a török nyelveken, ahonnan a *sár(ga)* hozzánk került, többfelé is a *sár(ga)* eredetijével összetartozó *sarıy* 'sárga; sápadt; fakó mint lószín' származéka jelöli a 'sáská'-t. Vö. KÄŞFARİ *sarıçya* 'sáska' (DTS. 488), kun *sarınçya* 'ua.' (VASMER, RussEtWb. 2: 579; RÄSÄNEN, EtWb. 404) stb. L. még altaji *sari manis* 'ua.' [tkp. 'sárga féreg'] (VASMER: i. h.). A török nyelvek *sarıçya*-féle szava átkerült a keleti szláv nyelvekbe, valamint a lengyelbe; l. orosz *саранча* 'sáska', ukrán *саранча* 'ua.', fehérorosz *саранча* 'ua.', lengyel *saranicza* 'ua.'. A cseh *saranče* 'ua.', szlovák *saranča* 'ua.' tudatos átvétel az oroszról. (L. MACHEK, EtSlC.² 537.)

Néhány szomszédos szláv nyelvben, nyelvjárásban meghonosodott a magyar *sáska* is. Vö.: szerb-horvát *šáska* 'sáska' (DAYRE—DEANOVIĆ—MALXNER² 760); szlovén nyelvjárás (vend) *sáska* 'ua.' (FLISZÁR 125); szlovák nyelvjárás *šáska* 'ua.' (SlSJ. 4: 395); kárpátukrán *uauka* 'ua.' (CSOPEI 431).

¹ Én ritkítottam. K. L.

semlyék

Helyneveink vízrajzi szókincsének kutatója, STRÖMPL GÁBOR (Hidrologiai Közlöny 9: 121) szerint a *semlyék* sekély vizű, sűrűn benőtt, rendszerint homokbuckák közötti mocsaras vízállást jelöl. A szó értelmezéséhez l. még OrmSz. *Sömlőkös* a., SzegSz., ÉrtSz.

Az 1244 óta adathozható *semlyék* (OklSz.) etimológiájáról MUNKÁCSI (Ethn. 4: 283) nyilvánított véleményét: a *zsombék*-kal kapcsolta össze, és tövét a szigvai vogul *šamli-čamli* 'zsombékos láp, tundra' összetétel előtagjával egyeztette.

A nyelvtörténeti (NySz., OklSz.) és nyelvjárási adatok (MTsz.) jogot adnak annak feltevésére, hogy szavunk eredeti alakja *selymék* volt. (L. pl.: 1261/1394: „De stagno vero quod *Selmekus* vocatur”: OklSz.; *sejmek* ~ *sejmék* ~ *selymék*: MTsz.). A ma elterjedtebb *semlyék* változat a korábbi *selymék*-ből hangátvetéssel keletkezhetett. A *selymék*-et 'a gyékény finom, belső hánca' értelemben használt *selyem* (MTsz., SzegSz.) -*ék* képzős (vö. *ágyék*, *fazék*, *környék*, *lággyék* stb.) származékának tartom. Arra, hogy a *selyem*-nek szóban forgó jelentése már a középkorban meglehetett, az 1349-ből és 1372-ből adatolt *Selyemzygeth* (OklSz.) helynévre hivatkozom, amelyet a következőképpen magyarázok: 'olyan (fél)sziget, ahonnan a gyékényszövéshöz (finom) hánca nyerhető'. (Az 1349. évi adat egy Somogy megyei birtokrészre vonatkozik; l. AnjouOkm. 5: 263. CSÁNKI 2: 639 szerint a megye délnyugati részén, Zákány vidéken kereshető.) A *selymék*-nek eleinte ugyancsak 'finom gyékényhánca'-féle lehetett a jelentése. Ehhez a jelentéshez kapcsolódhatott a középkori *selymés* származékszó is, amelynek 'gyékényszövéshöz finom hánscsot szolgáltató <hely>' lehetett az értelme. Minthogy az ilyen hely mocsaras, vízállásos, a *selymés*-t 'süppedékes'-nek, 'ingoványos'-nak értelmezték át, s elvonták belőle a 'mocsaras vízállás' jelentésű *selymék*-et, amelyből aztán *semlyék* lett.

subrika 'hímzésfajta'

A *subriká*-n (ÚjIdőkLex. 18: 4505 *Mesterke* a.; SzegSz.) kívül *supliká*-nak (SzegSz.) és *zsubriká*-nak (ÚjIdőkLex.: i. h.) is hívott hímzésfajta szakszerű leírása a következő: „Mesterke (*subrika*, *zsubrika*), szálhúzáson alapuló, hazánkban nagyon elterjedt fehér és színes női kézimunka. Az alapanyagból szálát húznak ki s az ezáltal meggyengült részt bizonyos rendszer v. minta szerint átöltésekkel, beszövésekkel erősítik meg. Nagyon díszessé teszi az alapanyagot.” (ÚjIdőkLex.: i. h.) A SzegSz. szerint a *subrika* „a magyar ünneplő gatyá rojtja fölött levő hímzés, lukacsozás”. A *subrika* szinonimájának, a *mesterké*-nek a megértését is szolgálja a *suprika* igei származékának, a *suprikál* igeinek a MTsz.-ban megadott jelentése: „szálakat húz ki a vászonnól s aztán kivarrja (kimesterkedi)” (MTsz. 2. *suprikál* a.). L. még az ÉrtSz.-ban a *suprikál* címszó alatt a 2. jelentést. (Az 1. és 2. jelentést az ÉrtSz. tévesen foglalta össze közös szócikkben. Homonimákkal van dolgunk.) A SzegSz.-ban *subrikáz*, az OrmSz.-ban *suprikálás*, az ÚMTsz. anyagában pedig *subrikolás* származékszót találunk. A *subrikolás*-hoz l. még MsgNépr. 2: 328.

A *subrika* eredetére a *suplika* alakváltozat vezet rá. Nem férhet hozzá kétség, hogy a szerb-horvátból került át nyelvünkbe. Vö. szerb-horvát *šup-*

ljika 'lyukacsosított hímzés az ingujjon stb.' (VUK³ 879; HASz. 17: 890). A 'kis üreg, lyuk' (SRSl. 1091; DAYRE—DEANOVIĆ—MAIXNER² 775) jelentésben is használatos *šupljika* a szerb-horvát *šupalj* 'lyukas, üreges, odvas, üres' melléknévből keletkezett; tkp. értelme tehát 'az, ami lyukacsos'. A *šupljika* tövének etimológiájához l. MIKLOSICH, EtWb. 345; képzésmódjához l. A. LESKIEN, Grammatik der serbo-kroatischen Sprache. I. Heidelberg, 1914. 279—280.

Azt, hogy a lyukacsosított hímzés a XVIII. században még szerb és román, nem pedig magyar viseleti elem volt, egy 1787. évi székesfehérvári irat alábbi részlete bizonyítja: „Inge és lábra valója Oláh és Rátz modra mind végig Lukatsos varrással volt varva, melly varrást hazug varrásnak is neveznek” (MNY. 15: 112).

A magyarban az elsődleges *suplika* alakból a meglehetősen gyakori $l > r$ változással, valamint $p > b$ zöngésüléssel *subrika*, ebből pedig $s > zs$ zöngésüléssel *zsubrika* jött létre.

A 'fűzfavesszőből font korbács, virgács' jelentésű magyar nyelvjárási *suprika* (MTsz.) más szó, amely a *subra* 'ua.' (MTsz.), *suprál* 'paskol, ver, korbácsol' (MTsz.), *supog* 'pufog' (MTsz.), *supogtat* 'pufogtatva ver <cséppel gabonát>' (MTsz.) stb. szókkal tartozik össze. Mindezek hangutánzó eredetűek.

száda 'vászonfajta'

Az ÉrtSz. szerint a *száda* főleg népművészeti cikkek ritka szövésű, laza anyagát jelöli, melynek fehér vagy sárgás alapozásán rendszerint csíkok vagy minták vannak. Jelenleg ismert legkorábbi előfordulása egy 1792. évi szegedi végrendeletben található: „17 sing Síma vászony két darabba (*Szadi* nevezetű)” (SzegSz.).

A *száda*, *szadi* a szerb-horvátból került nyelvünkbe. Vö. szerb-horvát *sáde*, *sádi* 'sima szövésű vászon' (POP.² 2: 362). A HASz. (14: 441) a *sade* főnevet 'fehér gyapotszövetfajta' és 'szerb népi vászonfajta' jelentésben is nyilvántartja. A szerb-horvát szó 'vászonfajta' jelentése tapadással keletkezett a következő szókapcsolatban: *sade platno* 'egyszínű vászon, amelyen semmiféle minta, cifrázat nincs' [tkp. 'egyszerű vászon'] (ŠKALJIĆ, Turcizmi 540). A ragozhatatlan szerb-horvát *sáde* 'egyszerű' melléknév az oszmán-török *sade* 'egyszerű, közönséges; tiszta' (< perzsa *sād* 'egyszerű, díszítetlen; tiszta') átvétele. Az újjörög *σαρτενωός* 'igazi, tiszta', albán *sáde* 'ua.', bolgár *cadé* 'csak, csupán', macedón *cade* 'ua.', román *sadeá* 'tiszta, hamisítatlan' ugyancsak az oszmán-törökből származik. L.: LOKOTSCH 1749.; CIORANESCU, DiccEtRum. 714; STANISŁAW STACHOWSKI, Studia nad chronologią tureczmów w języku bułgarskim. Kraków, 1971. 78.

A magyarban hangrendi kiegyenlítődés folytán a korábbi *i* végződést *a* végződés cserélte fel.

A *száda* egyike azoknak a szóképzletbeli balkanizmusoknak, amelyeknek elterjedése északon a magyar nyelvterülettel zárul.

szelence 'gyöngyvirág; orgonabokor'

A 'gyöngyvirág' jelentésben használt *szelencé*-t KNIEZSA (SzlJsz. 753) 1775 óta, az 'orgonabokor' jelentésben használatosat pedig 1807-től kezdődően tartotta nyilván. Szláv etimológiáját lehetségesnek ítélte, de alakilag és jelentésileg is megfelelő szláv szót nem idézett.

A *szelence* növénynevét forrását a szlovénben keresem; vö. szlovén *solzica* 'gyöngyvirág' (SIPr. 809; l. még PLETERŠNIK 2: 534). A szlovén szó a *sólza* 'könny' kicsinyítő képzős származéka; tkp. jelentése tehát 'könnyecske, könnyesepp'. A 'gyöngyvirág' azért kapta a szlovénben ezt a költői szépségű nevet, mert virágai a lecsorduló könnyecseppekhez hasonlíthatók.

A magyarba került szlovén növénynevét hangalakját a 'kis doboz' jelentésű *szelence* (< szláv **sobnica* 'sótartó') magához hasonította. A szónak új, 'orgonabokor' jelentése is fejlődött. Ezt az magyarázza, hogy az orgonavirág alakja és kellemes illata bizonyos mértékben emlékeztet a gyöngyvirágéra.

Az 1584. évi „*Zelnice* fa: *cerasus avium, sive racemosa*” (Beythe: Nom. 3: NySz. I, 745) szövegrészlet kiemelt szavát KNIEZSA egyszer a *szelence* növénynévvel (SzlJsz. 753), másszor pedig a 'májusfa, madárcseresznye' jelentésű *zelnice*-vel (SzlJsz. 785) azonosította. Az utóbbi egyeztetést tartom helytállónak. A *zelnice* teljes bizonyossággal szláv jövevény, de az alakilag megfelelő szláv szókat egyelőre csupán eltérő jelentésben mutathatjuk ki. Vö.: bolgár *зеленуца* 'éretlen gyümölcsök' (BEtReč. 1: 632); szerb-horvát *zelenica* 'egy fajta olajfa' (POP.² 2: 100), *zelenica dubova* 'édesgyökerű páfrány' (uo.); szlovén *zelenica* 'puszpáng' (PLETERŠNIK 2: 912); orosz *зеленуца* 'tiszafa; korpafű; iglice' (DAL² 1955. 1: 677). Mindezek tkp. értelme 'az, ami zöld'.

szemény

A NySz.-tól 'berittener Kosak'-nak értelmezett *szemény*-re a következő fontosabb adataink vannak: 1655: Radnót: „Az havasali dühödött istentelen nép fenyegetőzik magokban, ha mi nem megyünk is, de ők reánk jűnek; . . . 23 magával jűtt vala ki szombaton az legnagyobb lator *szemény* s gyalogok kapitánya” (MonOkm. 24: 492; II. Rákóczi György levele anyjához), Parova vize mellett: „Az donczki kozák 90 hajóval indúlt; nagy félelemben vannak az törökök. Az itt való latranságot mindennap fogják; gyalogja, *szeménye* inkább mind elveszett” (i. m. 494), Gyulafehérvár: „Az havasaliakban elég kár esett, ha igazak lettek volna, kár annyi vitéz embernek elveszni; az *szeményben* csak mi sem maradt, gyalogja is feles vesze” (i. m. 495); 1658 előtt: „És mikor immár kijött volna a tatártól Kemény János uram, csak hallani kezdi, hogy ropognak a puskák . . . Azután 400 *széjmény* gyalog puskás elárulván a magyart, kijő a tatárokhöz a sánctból” (Gyöngyösi, ŐK. 2: 390; Nagy Szabó Ferenc Memoriáléjából); 1662: „a *szeményi* gyalogság zászlóstudul kiment az ellenség közibe” (Szalárdi János Siralmas magyar krónikája kilencz könyvei. Kéziratok után szerkeszté b. Kemény Zsigmond. Pest, 1853. 326), „Midőn azért a *szemények* passust nyitottak volna, elől s hától is a tó száján által nyomakodott az ellenség . . . De a *szemények* utján a nagy erő betódulva, hátulvette a sánctbelieket” (i. m. 327); 1693: „Nincs köztünk vezérünk, kezd rendünk bomlani, A' *Szemény* Zászlók-is túlünk elhajlani, A' Tatárság mellé véletlen állani, Minden-képpen fárat s'-éh hadunk romlani . . . A' Chám is-elfogván túlünk Vezérünket, Pribék *Szemények*-is elhagyván rendünket.” (Gyöngyösi, ŐK. 2: 69.) L. még a PallasLex. (15: 513) következő szócikkét, amelyet K—C. [= Kunos Ignác] írt: „*Szegmen*, avagy eredetibb kiejtéssel *szegbán*, persa eredetű török szó, jelentette eredetileg a szultán vadászebeinek felügyelőit, kik a janicsárok seregéhez tartoztak. Később átvitt jelentése hóhér lett. Az előbbi jelentését őrizte meg e szó magyar átvétele is, a *szemény*, mely a török hódítás korabeli és a XVII. sz. iróinál is gyakrabban előfordul.”

A magyar *szemény* etimológiájáról 1893 és 1898 között KUNOS (Nyr. 22: 49, 26: 539) és RÉTHEI PRIKKEL (Nyr. 25: 271, 27: 204) folytatott vitát. KUNOS nézeteiről a PallasLex. idézett szócikke ad képet. RÉTHEI PRIKKEL nem fogadta el a *szemény*-nek az oszmán-törökből való származtatását, hanem úgy vélte, hogy szavunk forrása egy orosz—lengyel *semjeni kozaki* szókapcsolatban keresendő, s ennek tkp. jelentése 'családos kozákok'. Orosz—lengyel **semjeni kozaki* szókapcsolat azonban nincs és nem is lehet.

Újabban BAKOS (NyK. 63: 98—9) foglalkozott szavunkkal. ALEXICS (MNy. 7: 212) véleményéhez csatlakozva annak a nézetének adott kifejezést, hogy a *szemény*-t román jövevényszavaink között kell nyilvántartanunk. A részleteket illetőleg azonban még mindig maradt tisztázni. A vizsgálót kezdjük a forrásnyelvvél, a perzsával. A perzsa *sagbān* 'volt katona vagy hivatali szolga, akit rendőri szolgálattal bíztak meg' (tkp. 'kutyaőr') a *sag* 'kutya' és a *-bān* '-őr(ző)' (vö. *darbān* 'kapus') összetétele. Az oszmán-törökbe átkerülve a szó *sekbān* > *sejmen* > *seymen* fejlődésen ment át, és sajátos katonai jelentést nyert: 'a janicsárok harmadik hadosztályába tartozó katona'. E janicsár-hadosztályt I. Bajazid szultán (ur. 1389—1402.) idejében állították fel 34 századnyi (*orta*) állománnyal. (L.: LOKOTSCH 1758.; HUART: EnzIsl. 4: 218.) Az oszmán-török szó meghonosodott a balkáni nyelvekben, és — bizonyára krími tatár közvetítéssel — némely északi szláv nyelvben is. L.: újjörög *сеіменъ* (CIORANESCU, DiccEtRum. 746); albán *seimén* 'testőr; fegyveres őr'; bolgár *сеімен(и)* 'török csendőr' (Mladenov, EtR. 577; BKE. 3: 185), 'katona' (STANISŁAW STACHOWSKI, Studia nad chronologią turcyzmów w języku bułgarskim. Kraków, 1971. 81); macedón *сеімен(и)* 'török csendőr' (RMJ. 3: 175); szerb-horvát *sejmen(in)*, *sejmen(in)* 'a janicsár gyalogság egyik csapatnemének katonája; csendőr, pandúr' (ŠKALJIĆ, Turcizmi 556; l. még STANISŁAW STACHOWSKI, Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim. Kraków, 1967. 59); román *seimén*, *simén* 'havasalföldi és moldvai zsoldos gyalogságnak udvari őrszolgálatra alkalmazott katonája' (DLRM. 758), *seimeani* 'Matei Basarab havasalföldi román vajdától (ur. 1632—1654.) felállított, kétezer főnyi albán, görög, szerb és bolgár zsoldosból álló kötelék katonája' (ST. STACHOWSKI, Studia nad chronologią turcyzmów w języku serbsko-chorwackim 59); ukrán *сеімену* [többes szám] 'udvari kozákok a XVII és XVIII. században' (KUZELA—RUDNYČKYJ, UkrDtWb. 1079); lengyel *semen* 'udvari kozák Ukrajnában' (GLOGER, EnzyklStar. 4: 220; VarsóiSz. 6: 62; BRÜCKNER, SIÉt. 484). A VarsóiSz. szerint a *semen* hangalakjára a *Semen* 'Simon' keresztnév lehetett hatással. Ez utóbbihoz l. ANDRÉ DE VINCENZ, Traité d'anthroponymie houtzoule. München, 1970. 208—212.

A *szemény* fontosabb előfordulásainak és idegen nyelvi megfelelőinek áttekintése után mindenekelőtt azt állapíthatjuk meg, hogy a NySz.-tól megadott 'berittener Kosak' jelentés helyett 'szövetséges külföldi zsoldos' jelentésben kell szavunkat nyilvántartanunk. Alakilag a *szemény* változat legkönyebben az ukránból, a lengyelből vagy a románból, a *széjmény* pedig a románon kívül akár az oszmán-törökből is származtatható. Az oszmán-törököt azonban a jelentések eltérése miatt aligha vehetjük közvetlen átadóként számításba: a szó az oszmán-törökben 'janicsár'-t, a magyarban viszont 'szövetséges külföldi zsoldos'-t jelent. A magyar szó jelentése román megfelelőjéhez áll a legközelebb. Lehet, hogy e hosszú utat megtett vándorszónak a magyarba kerülésében a román nyelv játszott a legfontosabb szerepet.

A *szemény*-től elkülönítve, önálló lexémaként kell tárgyalnunk 'a (jancsár) gyalogság parancsnoka' értelmű *szejménbasá*-t, amelyre Konstantinápolyból ismerünk adatot: 1619: „Az *szejmén basát* 12 ezer jancsárral rendelék Budára” (Mikó: ErdTörtAd. 2: 152; BAKOS FERENC szíves közlése). Ennek előzménye az oszmán-török *seymen baş* 'ua.' (ST. STACHOWSKI, *Studia nad chronologią turezymów w języku bułgarskim* 81).

szopornyica

Az állatorvosi szaknyelvben a *szopornyica* jelentése 'febris catarrhalis infectiosa canum', azaz 'kutyák, rókák és ezekkel rokonságban levő húsevők vírus okozta fertőző betegsége' (ÚjMagyLex. 6: 272; l. még ÉrtSz.). A nyelvjáráásokban a *szopornyicá*-t 'takonykór mint állat-, különösen lóbetegség' (MTsz.) értelemben használják. Lóbetegségre vonatkozik a *szopornyica* jelenleg ismert legkorábbi előfordulása is: 1600 körül: „Az mely ló hurutana, vagy *szaporinczás* volna” (MNyTK. 91. sz. 16). A *szopornyicá*-n kívül végződés-cserével magyarázható *szopornyika* (MIKESY: MNy. 53: 512) alakváltozat is él.

KNIEZSA (SzlJsz. 511) megállapítása szerint „nem lehet kétséges, hogy a szó egy szláv *sopolnica* szóra megy vissza, ez pedig a *sopolb* 'Rotz; takony' származéka . . . , ilyen szót azonban semmiféle szláv nyelvből kimutatni nem tudunk.” E megállapítás ma is helytálló. Annak valószínűsítésére azonban, hogy egy szláv **sopělnica* 'takonykór' egykor valóban használatos lehetett, számos olyan szláv nyelvi szóra hivatkozhatunk, amely az ósszláv **sopělb* ~ **sopělb* 'takony' családjába tartozik, és 'takonykór' jelentésű. E szók közül a **sapě* a nyúlás fokán képviseli a szótövet, a többi pedig a **sopělb* ~ **sopělb* származéka. Vö.: bolgár *can* [talán átvétel az oroszból] (Българск. Реѣ. 2 810); szerb-horvát *sopoline* [többes szám] (DAYRE — DEANOVIĆ — MAIXNER² 712); szlovák *sopl'avka* (SISJ. 4: 142), nyelvjárási *sopl'avica*, *soplivica* (KÁLAL 627); lengyel *sapy* [többes szám] (VarsóiSz. 6: 30; BRÜCKNER, SHet. 481); fehér-orosz *can* (BRSl. 839); ukrán *can* (URSl. 5: 261); orosz *can* (SIRLJ. 13: 173). L.: VASMER, RussEtWb. 2: 577; MACHEK, EtSlČSl. 464.

Mint a felsorolásból láthatjuk, az ósszláv *sopělb*-nek 'takonykór' jelentésű származékai között van olyan, amelynek képzőjére a *n* mássalhangzó jellemző (szerb-horvát *sopoline*), s olyan is, amelynek *-ica* a végződése (szlovák *sopl'avica*, *soplivica*). Joggal tehetjük fel tehát olyan származék egykori meglétét is, amelyben együttesen szerepelt a *n* képzőelem és az *-ica*.

szórmók

A 'szőrös arcú (ember)' jelentésű *szórmók* korábban tájszónak számított (l. MTsz.), ma azonban már használatos a familiárisan bizalmas köznyelvben is (l. ÉrtSz.). A *szórmók*-hoz hasonló szerkezeti felépítésű a nyelvjárási szinten megrekedt *bajusz-mók* 'nagy bajuszú (ember)' (MTsz.).

A *szórmók* és a *bajusz-mók* önállóan nem élő *-mók* utótagját a *cókmók* ikerszó (TESz.) második elemével tartom azonosnak. A *cókmók*-ból elvont *-mók* a *szór*-rel és a *bajusz*-szal azért egyesülhetett összetételben, mert összekapcsolták a szórpamacs képzetét felidéző *mókus* állatnévvel, amelynek az argóban 'szőrös, szakállas férfi' jelentése is van. (Vö. TESz. 2: 945.) A Tápéről feljegyzett *szórmóc* 'szórmók' (SzegSz.) a *szórmók*-hoz képest másodlagosnak látszik, és a *gyerkőc(e)*-féle képzések hatására keletkezhetett.

ugrál

A 'springen, hüpfen; salire' fogalmának jelölésére középkori nyelv- emlékeinkben a *szökik* : *szökell* : *szökődös* szócsoport szolgált. Az *ugrik* : *ugrál* : *ugrándozik* stb. szócsoport csupán a XVI. század második fele óta adatos. Az *ugrál* 1574-ben, Ilosvai Selymes Péter Toldijában (I. BÁNHIDI ZOLTÁN, A magyar sportnyelv története és jelene sportnyelvtörténeti szótárral. Bp., 1971. 312) bukkan fel.

MIKLOSICH (SIEL.² 239.) az *ugrál*-t előbb az *igric* szláv eredetijének alap- szavából, az *igrati* 'játszik' igéből származtatta, később azonban ezt a származ- tatást elvetette (EtWb. 95), és — minden bizonnyal BUDENZ (MUSz. 863) hatására — a magyar szókincs finnugor örökségéhez sorolta. A SzófSz. szerint szavunk eredete ismeretlen, ugor és szláv származtatása elfogadhatatlan. L. még: GOMBOCZ: Nyr. 3: 106; ASBÓTH: Nyr. 30: 222; KNEZSA, SzJsz. 222 *igric* a.; SKOK, EtRj. 1: 711.

Úgy gondolom, hogy a MIKLOSICHTól felvetett *ugrál* < szláv *igrati* eredez- tetés megérdemli azt, hogy újra átgondoljuk, mérlegre tegyük. Vegyük számba az ósszláv **igrati* folytatásait az egyes szláv nyelvekben: óegyházi szláv *igrati* 'játszik, tréfál, ugrál' (SADAITZ. 35); bolgár *uzpár* 'játszik; táncol' (BKE. 1: 468); macedón *uzpa* 'játszik; táncol' (RMJ. 1: 272); szerb-horvát *igrati* 'táncol; játszik' (SzbhvMSz. 1: 458); szlovén *igrati* 'játszik' (TOM. 1966. 146), vend *igrati* 'muzsikál, zenél' (FLISZÁR 36); cseh *hrati* 'játszik' (SISJČ. 1: 645), ócseh *jhrati* 'játszik; táncol, ugrál; küzd, vív (harcban, bajvívásban)' (GEBAUER, SlStč.² 1: 644); szlovák *hrat* 'játszik' (SISJ. 1: 519), *ihrat* '〈élénk- séget, tüzet, nyugtalanságot stb.〉 kifejez; ragyog, duzzad' (SISJ. 1: 591); felsősorb *hrač* 'játszik' (JAKUBAŠ 118); alsósorb *graš* 'játszik, muzsikál' (ŠWJELA 81); poláb *jaigroja* [többes szám 3. személy] 'játsszanak' POLAŃSKI — SEHNERT 72; POLAŃSKI, SlEtPol. 207); lengyel *grac* 'játszik' (SŁAWSKI, SlEt. 1: 336), régi 'szabadosan, féktelenül szórakozik; pereskedik' (uo.), nyelvjárási 'ugrál; pázik' (uo.), *igrac* 'szórakozik, játszik' (SŁAWSKI, SlEt. 1: 446), régi *jigrac* 'szórakozik, játszik, tombol, féktelenkedik; táncol' (STEFAN RECZEK, Podręczny słownik dawnej polszczyzny. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1968. 129), kasub *grac* 'jtszszik; muzsikál; zúg; közösül; rendelkezik; 〈méh〉 rajzani készül; pereskedik' (SYCHTA 1: 352); fehérorosz *izpáryb* 'játszik' (BRSl. 353); ukrán *zpámu* 'játszik; 〈húros hangszert〉 penget; erjed' (URSl. 1: 359), nyelv- járási '〈ló〉 tombol, táncol' (HRINČENKO 1: 322), *zpámu koném* 'lovát táncol- tatja' (uo.), kárpátukrán *izpamu* 'játszik; ugrál, ugrámozik; repes; pezseg, habzik' (CSOPEI 129); orosz *uzpámь* 'játszik; ragyog, süt (napfény, holdsugár stb.); pezseg, habzik; tükröződik, kifejeződik' (SIRLJ. 5: 25), nyelvjárási *zpámь* 'énekel, muzsikál' (DAL² 1955. 1: 391).

Az adatok feljogosítanak bennünket egy régi északi szláv **grati* 'ugrál' (< **igrati* < **igrati*) igének a feltevésére, s ebből az igéből a magyar *ugrál* levezethető. Azt, hogy szláv jövevényszavainkban a szókezdő mássalhangzó- torlódás ejtéskönnyítő *u* prothesisel oldódhatott fel, az *udvar* és az *udvarnok* példája igazolja. (A kérdéshez l. KESZLER: NytudÉrt. 63. sz. 10—11.)

Az *ugrál*-t tehát magyarázni tudjuk. De mit kezdünk az *ugrik*, *ugrándozik*-féle alakokkal? Azt tarthatjuk róluk, hogy analógiás úton keletkeztek az eredetibb *ugrál*-ból. Az *ugrik* például a *szökik*-nek, az *ugrándozik* a *fickándozik*-nak, az *ugrat* a *hágat*-nak, az *ugraszt* pedig a *szalaszt*-nak a mintájára jöhetett létre. A szócsalád fokozatos kiterbélyesedése tehát az analógiának tulaj- donítható.

zimankó

A 'hóval vagy hideg, havas esővel járó, fergeteges, rút idő' jelentésű *zimankó* legkorábbi ismert adatai a következők: 1810 körül: „Abban futkározott ha esett *zamankó*” (Farkas A.: Poét. vir. 43: NSz.); 1816: „*Zimanko*: S[lavice]. zyma, hyems” (GYARMATHI, Voc. 92); 1818: „*Hiems* . . . : fergeteges (*zimankós*) durva kellemetlen esztendő rész” (MÁRTON). L. még: MTsz.; SzamSz.; SzegSz.; ÉrtSz.

GYARMATHI (Voc. 92) óta benne van a nyelvészeti köztudatban, hogy a *zimankó* valahogyan összetartozik a szláv *zima* 'tél; hideg' főnévvel. (L.: MUNKÁCSI: Nyr. 13: 366; SzófSz.; KNEZSA, SzlJsz. 785.) A részletek azonban mindmáig tisztázatlanok.

A *zimankó* jól megmagyarázható az ukrán *зимá* 'tél' kicsinyítő képzős *зімونها* 'telecske' (HRINČENKO 2: 153; URSl. 2: 222) származékának vocativusi *зімونها* alakjából. Ennek használatát L. I. НЛІВОВ (1827—1893.) ukrán költőnek alábbi versrészlete szemlélteti: «*Зімонько-снігурочко, . . . Не верти хвостом, А труси тихесенько, Рівененько, гладесенько Срібненьким сніжком*» [= Telecske-hófehérke, . . . Ne ravaszkodj, Hanem szórd lassacskán, Egyenletesen, folytonosan Az ezüstös havacskát] (URSl. 2: 222).

A magyarban az elsődleges **zimonkó* alakból $o : ó > a : ó$ elhasonulással *zimankó*, ebből pedig $i : a > a : a$ hasonulással *zamankó* fejlődhetett. A szó jelentését talán a *zúmarás tél*-féle kifejezések befolyásolták.

A meteorológiai jelenségekre vonatkozó magyar szavak körében több szláv jövevény van; vö. *jugszél* 'délről fújó szél', *kossava* 'szél az Al-Duna vidékén', *kurnjavica* 'zivatar', *maráz* 'dér', *pára*, *vihar*, *zivatar*. Ezek közé kell sorolnunk a *zimankó*-t is.

zsombék

A *zsombék* főnév, amelynek *zsombékos* származéka 1386 óta adatolható (OkI Sz.), a következő értelmezéssel szerepel STRÖMPL GÁBOR munkájában, illetőleg két fontos lexikális műben: „növénycsomó, mely földoszlopon mered ki a vízből vagy a vízállás sáriszapos fenekéből” (Hidrologiai Közöny 9: 126); „Sűrű csomókban növo lápi növényeknek a lából gyakran egy méter magasságig is kiemelkedő, oszlop- v. kévészerű, erős, vastag fonadéka; az Alföldön valaha nagy területeket borított” (ÉrtSz.); „nedves helyeken csoportosan termő sás- v. mohafajok elhaló részeiből, gyökereiből kialakuló halmocska” (ÚjMagyLex.). L. még GYÓRFFY ISTVÁN (1880—1959.) szegedi botanikus professzor leírását: „*Zsombó*: azok a helyek, amelyeknek széle nádas, beljebb buzogánynád, majd nyílt vizein a fehér tündérrózsa terpeszkedik. Szegélyén Rhamnus frangula [= kutyabenge], kőrísfa, Salix cinerea [= rekettyefűz] alkot bozótot; nyáron mélyebb vize is kiszárad, amelyet kaszálni nem lehet (Szeged Alsó-, Felsőtanyák, Királyhalom).” (NNyv. 3: 189; vö. SzegSz. 2: 703.)

A *zsombék*-nak MUNKÁCSITÓL (Ethn. 4: 292) ajánlott származtatását — vö. szigvai vogul *šqmli-žqmli* 'zsombékos mocsár, tundra' — a SzófSz. nem tartja meggyőzőnek. KNEZSA (MNY. 29: 101) szerint a *zsombék* töve talán a német *Sumpf* 'mocsár, ingovány' átvétele.

Feltétlenül összekapcsolom a *zsombék*-kal a következő, VUKTÓL vajdasági-nak jelzett szerb-horvát szót: *džomba* 'zsombék; göröngy, rög; emberke, tók-mag; nagyevő, nagybélű; mocsár' (SzbhvMSz. 1: 315; l. még: VUK³ 860:

HASz. 3: 539). A szerb-horvát szót a magyar *zsombó* (MTsz.) változatból magyarázom. (Ez a *zsombó* úgy keletkezhetett, hogy a *zsombok* végződését a többes szám jelének fogták fel, s elhagyták.) A szóeleji magyar *zs*: szerb-horvát *dzs* megfelelést törökösítésnek (erre l. SKOK, EtRj. 1: 471 *džèbrāk* a.), a szóvégi magyar *ó*: szerb-horvát *a* megfelelést pedig az *ā*-tövű deklinációba való beleilleszkedésnek tulajdonítom. A *džóm̄ba* egyébként nem lehet régi eleme a szerb-horvát szókincsnek. A szerb-horvát nyelv régi magyar jövevény-szavaiban a szóvégi magyar *ó* helyén ugyanis rendszerint *ov*, *ol* vagy *o* található. (L. HADROVICS: Melich-Eml. 113—5.)

Ami pedig a *zsombék* nyelvi forrását illeti, felvetem az iráni eredeztetés lehetőségét. A perzsa *žumb-*, *žumbūd-* 'mozgat; mozog' (korai adatolásához l. pl. A. BODROGLIGETI, The Persian Vocabulary of the Codex Cumanicus. Bp., 1971. 152) ige családjába tartozó *žunbe* 'ingató, mozgó' (ŠKALJIĆ, Turczami 243 *džóm̄ba* a.) melléknév alkalmasnak látszik arra, hogy 'láp, ingóvány'-féle jelentésű szó keletkezzék belőle. Valamely iráni nyelvből — esetleg a jászból? — a perzsa *žunbe* megfelelője átkerülhetett a magyarba, s *-ék* képzővel (l. fentebb *semlyék* a.) megtoldva előzményéül szolgálhatott a mai magyar *zsombék*-nak.

A szlovák nyelvjárási *žombik* 'zsombék' (NyK. 25: 303; KÁLAL 904) a magyarból származik.

KISS LAJOS

Dreiundzwanzig ungarische Wortdeutungen

Die etymologisch behandelten Wörter sind wie folgt: *csótár* 'Pflugsech, Kolter', *dödölle* 'Art breiige Mehlspeise; Nudeltasche', *farkastorok* 'Wolfsrachen', *hentes* 'Schweine-schlächter, Selcher', *kiszuperál* 'für kriegsdienstuntauglich erklären, superarbitrieren', *licitër* 'Lebküchler, Lebzelter', *podbál* 'Huflattich, Tussilago farfara', *pogonyics* 'Jungknecht, Enke', *potremiszka* 'niederträchtig, schurkisch', *prád* 'rohe Wurstmasse, Brät', *rószpínka* 'Spreize, die die Wagenleiter gegeneinander abstützt', *rüh* 'Krätze, Räude', *sáska* 'Heuschrecke', *semlyék* 'Moorwiese', *subrika* 'durchbrochene Stickerei', *száda* 'Art Leinwand', *szelence* 'Maiglöckchen; Fliederstrauch', *szemény* 'verbündeter ausländischer Söldner', *szopornyica* 'Staupe als Tierkrankheit', *szórmók* 'Haarmann', *ugrál* 'springen, hüpfen', *zimankó* 'Frostwetter, Gestöber', *zsombék* 'feste, grasbewachsene Moorstelle, Bülte'.

LAJOS KISS